

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН УРЯДІВ
ІВАНА МАЗЕПИ ТА ПИЛИПА ОРЛИКА
З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ**

У дослідженнях, присвячених різним питанням українського державотворення XVII–XVIII ст., однією з провідних тем є дипломатія українських політичних суб'єктів. Увага вчених до цієї проблематики зумовлена, зокрема, тим, що комплекс дипломатичних документів глибоко відбиває українські державотворчі програми, розроблені з урахуванням міжнародних та внутрішніх обставин. Аналіз цих матеріалів значною мірою визначає концепції розвитку української державної ідеї цього періоду¹.

Незважаючи на справді активну розробку проблематики, невирішеними залишаються такі фундаментальні питання, як систематизація джерел, їх переклад та публікація з урахуванням сучасних здобутків археографії та джерелознавства, створення узагальнюючих праць, комплексних збірників та загальнодоступних навчальних хрестоматій. Поширеним є некритичне використання матеріалів, уміщених в історико-літературних творах XVII–XVIII ст., вільно оперували як справжніми, так і неавтентичними документами.

Іншою, не менш важливою проблемою є визначення критеріїв аналізу змісту документів української дипломатії. Більш-менш аргументований та загальноприйнятий підхід, вироблений лише щодо українсько-російських договорів. Праці українських і російських учених А. Яковліва², Б. Нольде³, В. Горобця⁴ та інших незаперечно доводять наступність таких договорів, наявність відповідної правової традиції, відправною точкою якої стали Березневі статті 1654 р. Інші вектори української дипломатії цього періоду комплексно не досліджені, розвідки щодо окремих договорів часом позбавлені контексту. Стан археографічної розробки відповідних документів здебільшого виразно нижчий, публікації розпорошені по малодоступних виданнях, частково не перекладені українською мовою. Окрім того, над дослідниками значною мірою тяжіють старі штампи. Загалом усе це створює нав'язливе враження вимушеності та випадковості таких договорів. Як і у радянські часи, домінує тенденція, хоча й виразно не визначена, вважати усі напрями української дипломатії того періоду, окрім російського, відверто зрадницькими (щодо інтересів українського населення), тактичними маневрами або похідними (додатковими або стихійно альтернативними) від відносин з Москвою.

Одним із перспективних напрямів дослідження української дипломатії того періоду є наскрізне вивчення різних її векторів за таким самим принципом, що й

вище згаданий російський. На нашу думку, серед традиційних дипломатичних партнерів козацької держави можна виділити Річ Посполиту, Московську державу, Кримське ханство, значною мірою також Османську імперію, Шведське королівство й Трансільванське князівство. Подальші дослідження та відкриття документів можуть розширити цей список. Підставою для виокремлення таких напрямів повинна стати насамперед відносно постійна політична та правова проблематика взаємовідносин сторін. Окрім того, у рамках різних традицій можна виділити принаймні такі визначальні елементи, як українська програма, програма держави-партнера, укладені договори як наслідок компромісу сторін.

* * *

Легальні, підконтрольні Москві контакти гетьмана Івана Мазепи з Кримським ханством були досить широкими. На час прийняття гетьманства він уже мав тривалий досвід дипломатичних відносин з Бахчисараєм. 1691 року в Крим направлений посол Івана Мазепи Пантелеймон Радич, завданням якого було узгодити позиції сторін щодо можливості укладення мирного договору між Москвою та Бахчисараєм, досягти домовленості про обмін полоненими⁵. 1692 року посол гетьмана В. Велецький був висланий разом із царським послом В. Айтемировим до Бахчисарая для укладення мирного договору і затриманий там на три роки⁶. Завданням гетьманського посла Завидовського, висланого до хана 1701 року, було недопущення укладення союзу Криму із Запорозькою Січчю, а також вирішення питань компенсацій за вчинені кримськими підданими пограбування та розбої, обміну полоненими⁷. 1704 року гетьман виряджав до Бахчисарая посла Івана Биховця. Його завданням, вірогідно, було не допустити зближення та можливого союзу між Кримом та польськими силами шведської орієнтації, а також вирішити справи про взаємні претензії запорожців і кримських татар⁸. 1705 року уповноважений Івана Мазепи Дмитро Максимович брав участь у комісії Російської держави та Війська Запорозького – з одного боку, Османської імперії та Кримського ханства – з іншого, що мала визначити кордони царської держави на півдні Правобережжя (межі правобережної частини території Запорозької Січі)⁹. З іншого боку, відомо, що принаймні у 1704 р. та 1706 р. гетьман приймав кримських послів¹⁰. Окрім того, у 1694, 1699 та 1706 рр. гетьман виправляв до Молдавії та Волощини шпигунів: серед їхніх головних завдань було вивідання стану військ та комунікацій у Кримському ханстві¹¹.

Достовірні дані про таємні, непідконтрольні Москві зв'язки Івана Мазепи з Кримським ханством під час його гетьманування до 1708 р. поки що не виявлені. Враховуючи його попередній дипломатичний досвід, їх наявність можна визнати вірогідною. Однак перебіг подій 1708–1709 років не дає підстав стверджувати наявність попередніх таємних домовленостей гетьманського та ханського урядів. Теза багатьох авторів про розвинуті таємні дипломатичні зв'язки Івана Мазепи з Кримом 1687–1708 років та навіть концептуальність і стадіальність їх розвитку заснована на логічних спекуляціях на основі дуже

ненадійної групи джерел – матеріалах доносів на гетьмана, голосливих твердженнях Петра Іваненка та близьких до нього людей¹². Натомість ми підтримуємо думку Є. Крамара, якої він дійшов на основі аналізу справи про найбільш «докладні» доноси на гетьмана Василя Кочубея та Івана Іскри 1707–1708 років, щодо ненауковості «ретроспективного погляду на донос, вірогідність якого визнається на підставі пізнішого Мазепинового вчинку, а не з матеріалів самої справи»¹³.

З нашого погляду, подібні доноси є насамперед пам'ятками провокаційної діяльності опозиційних політичних кіл у Війську Запорозькому, а твердження багатьох з них про таємну дипломатію Івана Мазепи, спрямовану на відокремлення лівобережного українського автономного утворення, включені у них як найнебезпечніше (з точки зору царського уряду) звинувачення гетьмана з метою добитися його відставки.

Крім того, зміст таких свідчень дає змогу стверджувати, що автори або натхненники доносів самі не мали скільки-небудь докладної інформації про існування та зміст таємної дипломатії гетьмана. Тому наявні у дописах свідчення, навіть якщо вони безпосередньо не сфабриковані авторами, є насамперед інтерпретацією чуток та розмов. Як відомо, Іван Мазепа широко використовував власний, непідконтрольний уряду Війська Запорозького дипломатичний штат («слуг»), що пізніше було засуджене старшиною у «Пактах і конституціях...» 1710 р., для виконання спеціальних доручень, зокрема, погоджених з Москвою. Зважаючи на це, можна припустити, що чутки про дипломатичні місії могли сприйматися непосвяченими як діяльність, непідконтрольна також царському уряду. У будь-якому разі матеріали доносів не містять суттєвої інформації щодо зв'язків гетьмана з Кримським ханством.

«Листи І. Мазепи», представлені королю Речі Посполитої Яну Собеському С. Троцьким (Соломоном) у 1689–1690 роках, виявилися неавтентичними. Тому, на наш погляд, заклики до утворення союзу Війська Запорозького, Речі Посполитої та Кримського ханства, що містилися у них, нема підстав приписувати гетьману. Свідчення С. Троцького у Варшаві, Москві та Батурині натомість дають змогу припустити, що натхненники цієї місії розраховували повернути до влади у Лівобережній Україні прокримськи та антипольськи налаштоване угруповання, пов'язане з колишнім гетьманом Іваном Самойловичем та, скомпрометувавши Яна Собеського, сприяти розірванню мирного договору Російської держави та Речі Посполитої 1686 року¹⁴.

Одним з джерел тверджень деяких авторів щодо намірів Івана Мазепи у 1691–1692 рр. укласти союз із Кримським ханством є заяви Петра Іваненка та свідчення його оточення. На нашу думку, їх непевність, суперечливість та непоодинокі самозаперечення не дають підстави для їх використання при аналізі таємної дипломатії гетьмана. Як відомо, Петро Іваненко був змушений визнати перед посланцями Запорозької Січі, що у нього нема ніяких листів від Івана Мазепи до хана і цим визнати свої попередні заяви брехливими. Писар Петра Іваненка Григорій Волковський, який стверджував наявність такого листа, не побачив на ньому гетьманського підпису і не був певний у справжності

печатки¹⁵. Водночас його твердження про те, що хан віддав лист Петрику, не відповідає згаданому вище свідченню останнього. Однак найвагомішим аргументом не тільки не інспірованості, а й відвертої опозиційності Петрика Івану Мазепі стало його обрання гетьманом 1692 року. Те, що Петру Іваненку Кримське ханство надало воєнну підтримку, зовсім не свідчить про те, що хану були представлені автентичні листи Івана Мазепи. Ворожі Російській державі та Війську Запорозькому операції Криму зовсім не суперечили дійсному стану війни між ними. Тому, на нашу думку, як уже зазначалося вище, можна припустити, що Петро Іваненко представляв мабуть таки політичну опозицію у Війську Запорозькому (цю гіпотезу докладно обгрунтував О. Оглоблин¹⁶).

Виявлені документи Івана Мазепи досить виразно характеризують його офіційне бачення українсько-кримських відносин. Гетьман виступав як виразник несекулярної концепції останніх, вважаючи, що «союз з Кримом вірі нашій супротивний». Окрім того, Іван Мазепа вказував, що такий союз шкодить народному господарству, вірогідно маючи на увазі вибирання ясиру та грабунки татарського війська. Союз Богдана Хмельницького з Бахчисараєм він розглядав як вимушений, спричинений конфронтацією з Річчю Посполитою.

Природним сувереном українських земель з огляду на етнічну та лінгвістичну спорідненість, спільну конфесію, спільну історичну спадщину – Давньоруську державу, а також через нібито легітимність влади династії Романових як нащадків Рюриковичів на території останньої, на думку Івана Мазепи, була Російська держава. Тому приєднання Війська Запорозького до Російської держави 1654 року І. Мазепа сприймав як цілком закономірний акт.

Водночас, гетьман характеризував суть цієї події як «схиляння під оборону російського монарха» («склонился ... под оборону пресветлых монархов российских московских»). Він підкреслював, що ніхто не може відхилити українців від присяги царю, бо вони користуються усіма своїми правами. На нашу думку, останні твердження мали засвідчити, що і після 1654 р. під російською владою Військо Запорозьке зберегло політичну, зокрема і зовнішньополітичну суб'єктність. Зважаючи на мету документа, в якому такі думки були висловлені (лист до візиря Кримського ханства приблизно 1693 року), – обгрунтувати нелегітимність укладеного Петром Іваненком договору з Бахчисараєм – викладена концепція мала підкреслити, що населення Лівобережної України має законного виразника народного самовизначення – гетьмана Війська Запорозького. Отже, український народ в особі гетьмана висловився проти укладення антиросійського союзу з Кримським ханством. Іван Мазепа наголошував на природності для Криму підтримання мирних відносин з Російською державою та Військом Запорозьким як таких, що можуть забезпечити безпеку кордонів ханства¹⁷.

Водночас, у листах до молдавського господаря (1688 р.) та російських царів (1693 р.) гетьман висловився за продовження війни з Бахчисараєм, що мало попередити можливе становлення альтернативних уряду Війська Запорозького прокримських українських політичних сил та, за сприятливих обставин, знищити саме Кримське ханство¹⁸.

Отже, офіційна позиція Івана Мазепи щодо українсько-кримських відносин досить подібна до офіційної російської, хоча має і специфічне українське політичне «обличчя». Наявні документи не дають нам змоги стверджувати, що гетьман мав відмінне неофіційне бачення цієї проблематики. Правда, «дорошенківське» минуле Івана Мазепи може поставити під сумнів релігійну аргументацію гетьмана. Водночас невідомо, як гетьман оцінював такий досвід. Однак наявність потужної опозиції, що у своїх діях орієнтувалася на Крим, на нашу думку, могла спонукати його не лише до цілковитої підтримки антикримського курсу російської зовнішньої політики, але й до відповідного розвитку поглядів, навіть якщо раніші позиції були іншими. Вважаємо, що за наявного стану джерельної бази спроби багатьох авторів виокремити погляди Івана Мазепи на українсько-кримські відносини, відмінні від офіційно заявлених, є спекулятивними.

Єдиний достеменно відомий випадок установлення представником лівобережного Війська Запорозького протягом 1687–1708 років відносин політичного характеру з Кримським ханством поза офіційною дипломатією гетьмана був пов'язаний з Петром Іваненком (зв'язки Запорозької Січі з Бахчисараєм, активні та різнопланові у цей час, ми тут не розглядаємо¹⁹). Судові справи, що проводились у цей час у Війську Запорозькому за підозрою у самовільних політичних зв'язках з Бахчисараєм окремих урядовців (наприклад, Леонтія Полуботка²⁰), виправдовували звинувачених.

Бездоказові звинувачення Іваном Мазепою різних урядовців у зв'язках з Кримом могли мати за основу, окрім можливих непрямих свідчень, власне бажання знайти привід для усунення з посад чільних опозиціонерів, адже, згідно з Коломацькими статтями 1687 р., єдиним випадком, коли гетьман міг без погодження з царем відставити урядовця, була зрада останнього. Зазначимо, що після виправдальних вироків суду ці особи здебільшого поверталися на попередню посаду. Однак відповідні звинувачення з боку гетьмана могли, цілком ймовірно, викликатися також бажанням скомпрометувати опозицію загалом для укріплення власних політичних позицій.

Незважаючи на відсутність обґрунтованих свідчень про такі зв'язки, їх наявність була досить вірогідною. Серед об'єктивних причин, що могли викликати їх появу²¹, слід назвати:

- обтяжливість війни проти Криму, що могла викликати намагання владних груп змінити зовнішньополітичний курс Війська Запорозького;
- наявність численної та впливової олігархічної групи (насамперед у південних полках), зацікавленої у припиненні конфронтації та забезпеченні політичним чином більш вигідних умов для розвитку торгово-економічних зв'язків з Кримом;
- боротьба за владу у Війську Запорозькому, до якої за умов «розірваності» політичного процесу в лівобережній автономії традиційно залучалися зовнішні сили²².

З іншого боку, ініціатором встановлення політичних зв'язків поза волею Москви виступав також Бахчисарай. Зокрема, Іван Мазепа 1687 року отри-

мав ханську пропозицію відступити від російської протекції²³. У Війську Запорозькому з'явилися також ханські емісари, що мали шукати контрагентів для укладення антиросійського союзу²⁴. Проте залишається невідомим, чи знайшли ці місії якийсь відгук.

На нашу думку, достатньо логічно обгрунтованою є характеристика, дана О. Оглоблиним кримській політиці щодо лівобережного Війська Запорозького у другій половині XVII ст.: «Основним завданням кримської політики, в умовах війни з Росією, було або відібрати Україну від Росії, або, принаймні, внести розбрат і колотнечу в табір своїх супротивників»²⁵. У 1700-х роках в умовах реалізації критичного за своїми наслідками для Криму Константинопольського договору 1700 р., проведення кримськими ханами політики, спрямованої на здобуття незалежності від Османської імперії та інтенсивних зв'язків ханства зі Шведським королівством та польськими силами шведської орієнтації, політика Бахчисарая щодо зв'язків з Військом Запорозьким залишалася загалом незмінною²⁶.

Для відтворення розвитку українсько-кримських відносин важливим є розуміння еволюції поглядів на них також і в колах, що хоча й не були причетні до здійснення зовнішньої політики Війська Запорозького, проте через свою широку обізнаність та доступ до державної документації змогли сформувані власне концептуальне бачення цієї проблематики. На нашу думку, найбільш виразно тема українсько-кримських відносин у цей час була розвинута в творах двох службовців часів гетьманування Івана Мазепи (хоч і написаних пізніше) – у «Действиях презельной...брани...» Григорія Грабянки (1710 рік) та монументальному «Летописном повествовании...» Самійла Величка (1720-ті роки).

Для Григорія Грабянки Крим виступав, водночас, як об'єкт утисків з боку Османської імперії і як держава, що мала далекосяжні агресивні плани щодо Росії. Україна, на його думку, виступала не як самостійний об'єкт зовнішньої політики Бахчисарая, а лише як засіб для реалізації планів останнього щодо відвоювання у Москви колишніх складових Золотої Орди – Казанського та Астраханського ханств²⁷.

Незважаючи на констатацію Грабянкою наявності мусульманської загрози для Східної Європи, автор подав це як елемент політичної ідеології Речі Посполитої²⁸ і залишив цю тезу без відповіді з українського боку. Насправді ж геополітичні погляди автора, приписані українським політичним діячам, є цілком раціональними. Він визнавав вирішальну роль Криму як зовнішнього чинника становлення української державності у 1648–1653 рр. Водночас Григорій Грабянка наголошував і на вимушеності, обмеженості та негативних сторонах українсько-кримського союзу середини XVII ст. На його думку, Бахчисарай проводив політику, спрямовану на розвиток Війська Запорозького як автономії у складі Речі Посполитої, водночас певними діями заважаючи досягненню тривалого українсько-польського компромісу. Окрім того, збереження українсько-кримського союзу, на його думку, могло втягнути Військо Запорозьке у не вигідні для нього війни Кримського ханства.

Григорій Грабянка вважав, що Богдан Хмельницький збирався визнати протекторат Османської імперії, незважаючи на протести деяких полковників, занепокоєних можливістю відриву України «від миру християнського». Однак наполягання Бахчисарая щодо участі Війська Запорозького у планованих ним завойовницьких війнах проти Москви схилило врешті Богдана Хмельницького до прийняття протекторату останньої. Отже, українсько-кримський союз не допустив війни Війська Запорозького на два фронти та дав необхідну останньому допомогу, але, на думку автора, втратив свою необхідність після його приєднання до Російської держави. Сфабриковані Григорієм Грабянкою матеріали дискусії Богдана Хмельницького з кримським ханом 1655 року, що є одним із центральних сюжетів твору, являють собою виразне «прощання» з українсько-кримським союзом, своєрідну відмову від нього на майбутнє. Автор ретроспективно «проголошує» крах антиросійських експансивних планів Бахчисарая. Більше того, цей діалог актуалізує авторську концепцію походження українського народу²⁹, натякаючи на нібито історичне право українців на землі Кримського ханства.

Цілковито секулярний погляд на українсько-кримські політичні зв'язки подав у своєму «Летописном повествовании...» Самійло Величко. Негативні висловлювання на цю тему, що все ж таки кілька раз трапляються, дуже неконкретні й формальні. Натомість висловлювання, приписані політичним діячам та аналіз подій демонструють чітко виражене позитивне концептуальне бачення відносин Війська Запорозького з Кримським ханством. Твердження про те, що саме за допомогою Криму «Мала Росія» визволилася з-під гніту поляків, навіть стало частиною назви цього твору. Ініціативу розриву союзу з Кримом 1654 року Самійло Величко приписує українській стороні. Він так само виправдовує пізніші союзні відносини українських політичних суб'єктів з Бахчисараєм, зокрема і об'єктивно антиросійські (наприклад, Івана Виговського), припускає можливість позитивної оцінки виступу Петра Іваненка з Кримом проти Російської держави: «...знаміряючись начебто досягти з Кримською допомогою чогось корисного і віддалити її (Малу Росію – *О. К.*) від Московського володіння»³⁰.

Для Самійла Величка Військо Запорозьке та Кримське ханство є загалом подібними за багатьма характеристиками: це мілітаризовані та залежні від військової служби суспільства прикордоння двох великих держав – Російської та Османської імперій. Ці утворення загалом дотримуються «давньої добросусідської приязні»³¹. Сутички між ними на рівні окремих груп є перманентними, проте вони не є приводом до серйознішої конфронтації. У цій праці Військо Запорозьке виступає як сильніший та агресивніший сусід Кримського ханства. До того ж автор по-новому інтерпретує популярну антикримську тезу свого часу – про захоплення ними ясиру на українських землях, приписуючи такі самі дії щодо татар Богдану Хмельницькому³². Отже, для Самійла Величка українсько-кримські політичні відносини не відбулися у минуле, а розглядаються як цілком нормальний, природний та, не виключено, перспективний напрям зовнішньої політики Війська Запорозького.

* * *

Згідно з мирними договорами Османської імперії з європейськими державами 1699–1700 років вона втратила свої володіння на Правобережній Україні – Кам'янецький еялет та Український вілайет (правобережне Військо Запорозьке), територія яких відійшла до Речі Посполитої. Константинопольський договір 1700 р. підтвердив визнане за Бахчисарайським (1681) та Константинопольським (1682) договорами входження лівобережного Війська Запорозького та Запорозької Січі до Російської держави. Ситуація, що складалася, загрожувала самому існуванню Кримського ханства:

- через існування постійної воєнної загрози у вигляді російських фортець у пониззі Дніпра, Азова, що відтепер став російським; через царський флот на ріці Дон Бахчисарай був позбавлений можливостей впливати на східноєвропейську політику;
- основна територія Криму була відрізана від свого природного союзника – Речі Посполитої;
- значно скоротилася традиційна територія ханства, що створювало умови господарського перенаселення на решті володінь, а також мало призвести до територіальних конфліктів на цьому ґрунті між різними гілками (субетносами) татарського суперетносу, представленими окремими родоплемінними організаціями;
- послаблялися можливості контролю Бахчисараєм своїх васалів, що мало призвести з часом до розпаду території ханства;
- під загрозою опинилася система відгінного скотарства, що становило одну з головних галузей кримського господарства;
- разом із цим значно послаблявся воєнний потенціал кримської армії, що спирався на кінноту;
- були поставлені під загрозу, а частково й перекриті торговельні шляхи, що проходили територією ханства;
- промисли українського козацтва (зокрема видобування солі) на території ханства стали майже безконтрольними, що суттєво знижувало митні надходження ханського скарбу;
- Крим був позбавлений дуже важливих джерел прибутку скарбу, ханської родини та аристократії – щорічної данини від Речі Посполитої та Російської держави; прибутків, які отримувало ханство від Речі Посполитої за участь у союзних операціях до 1672 р.; а також податків та прибутку від торгівлі полоненими.

З 1700 р. домінування Російської держави у Східноєвропейському регіоні стало очевидним. Зусилля інших державних утворень тут спрямовувалися насамперед на зупинення російської агресії, хоча зберігалися й сильні реваншистські настрої. Тому поява нової сили в регіоні мала обов'язково привести до активізації зовнішньої політики місцевих суб'єктів та утворення антиросійських коаліцій навколо кордонів царської держави. Після масштабних повстань на російській периферії дістали поширення ідеї панкозацької (Військо Запорозьке + Запорозька Січ + Правобережна Україна + Слобожанщина +

Військо Донське) та пантюркської (Кримське ханство з васальними ордами + мусульманські народи в межах Російської держави) антиросійських коаліцій. Однак після модернізації та переозброєння армії та нарощення промислової бази Росії війська згаданих суб'єктів, а також, до певної міри, Османської імперії та Речі Посполитої не становили серйозної загрози для Москви. Тому реалізуватися подібні моделі могли лише у випадку значного військового ослаблення Росії.

Центральною подією перших десятиліть XVIII ст. для Східної Європи стала Північна війна. Суттєві успіхи та широкі плани Карла XII викликали зацікавлення у країнах регіону. Безпосередньо залученою до російсько-шведської війни виявилася Річ Посполита. З 1703 р. новообраний король Станіслав нав'язав союзницькі відносини із Стокгольмом. Деякі країни, навіть віддалені від бойових дій, виявили значну зацікавленість у встановленні відносин зі Шведським королівством та його новим союзником. Водночас Станіслав, відчуваючи свою залежність від зовнішньополітичного партнера, намагався вирівняти відносини з Карлом XII за рахунок утворення східноєвропейської коаліції.

Уже в перші роки війни були встановлені відносини Кримського ханства із Стокгольмом, згодом – Варшавою. Бахчисарай послідовно виявляв бажання вступити у війну проти Москви³³. Водночас, вже згадане нами значне ослаблення Криму в цей період та значні тактичні переваги Росії у регіоні (зокрема, наявність добре укріплених фортець – Азова та Кам'яного Затону, що фактично розрізали територію ханства) зробили неможливим самостійне ведення ним бойових дій – без допомоги Порту чи інших зовнішніх сил. Тому зовнішньополітична активність Бахчисарая спрямовувалася передусім на спонування до війни стамбульського уряду. Дослідники стверджують, що саме хан очолював «партію війни» в Османській імперії³⁴.

Позиції Криму досить повно відображені у листі хана Девлета II до султана у квітні 1709 р. (за російськими агентурними даними). У ньому зазначалося, що у ситуації війни між Росією та Швецією не можна займати пасивно-нейтральну позицію, не ризикуючи багато втратити у майбутньому. У хана, втім, як і у значної частини тогочасних політиків у різних країнах, не було сумнівів щодо того, що російська експансія на південь лише розпочалась і продовжиться ще з більшою енергією після закінчення Північної війни. На його думку, наступною жертвою російської агресії може стати Крим, адже він слабо уфортифікований і, у випадку несподіваного вторгнення, може бути завойований ще до того, як Порта надасть йому допомогу³⁵. На нашу думку, апогеєм цієї активності став колективний лист до султана у червні 1709 р. від кримських, ногайських, кубанських орд з проханням дозволу та допомоги для війни у союзі зі Шведським королівством та Річчю Посполитою проти Росії³⁶.

У першому десятилітті XVIII ст. Кримське ханство стало центром тяжіння для частини антиурядових рухів у Російській державі. До нього 1708 року перейшла частина донського козацтва під проводом отамана Некрасова після поразки повстання Булавіна. Також до Бахчисарая зверталися погляди башкир, татар та частини інших мусульманських народів Росії. 1706 року делегація

татар, які проживали в межах Росії, звернулася до Криму за військовою допомогою для уможливлення їхнього масового переселення до ханства³⁷. Так само сплески невдоволення Запорозької Січі політикою Москви супроводжувалися посольствами до Бахчисарая або, принаймні, відповідними намірами³⁸.

Водночас політика Порти на підтримання миру з Москвою, віддаленість російсько-шведського театру бойових дій, згадана вразливість території Криму та обмежені можливості ведення ним війни самостійно – все це змусило ханство в умовах, коли, не в останню чергу, вирішувалася його доля як держави, обмежувати зовнішньополітичні зусилля лише дипломатією.

* * *

Перехід уряду гетьмана Івана Мазепи на бік шведсько-польського союзу загалом не змінив співвідношення сил у війні. Проте наближення військових дій до Криму створило передумови для вступу останнього у війну. Паралельно зі шведським встановив зв'язки з Бахчисараєм і уряд Івана Мазепи. Відомо, що з посольствами до Криму неодноразово виїжджав племінник гетьмана Андрій Войнаровський³⁹. Власну дипломатію мала й Запорозька Січ.

Пропозиції, зроблені від імені союзу Швеції, Речі Посполитої та Війська Запорозького Кримському ханству, викладалися посланниками останнього до Стамбула так: за військову допомогу Бахчисарая проти Росії союзники пропонували:

- Військо Запорозьке бере на себе зобов'язання з щорічної виплати упоминків* у обсязі, в якому це робила Російська держава до Константинопольського договору 1700 р.;
- Військо Запорозьке зобов'язується знищити фортецю Кам'яний Затон;
- Річ Посполита зобов'язується виплатити упоминки за всі попередні роки, коли їх не платили;
- Шведське королівство дасть Криму великі дари (вірогідно, мається на увазі оплата татарської військової допомоги)⁴⁰.

Отже, українські послы вступили в переговори з Кримським ханством як представники держави, яка, до того ж, згодна взяти на себе скасовані перед тим зовнішні зобов'язання Російської держави.

Проте, якщо Бахчисарай був згодний піти на визнання державності Війська Запорозького, то султанський уряд визнавав мешканців останнього царськими підданими, що зрадили, і продовжував визнавати право Російської держави на цю територію⁴¹.

Водночас Порта навесні 1709 р. виявила зацікавлення в укладенні тристороннього договору (Швеція, Крим, Османська імперія) про забезпечення своїх інтересів при укладенні майбутнього договору Швеції з Росією, за умови чого

* Упоминки – щорічні натуральні та грошові дари ханській родині та головам бейських родів. Скасовані договорами Османської імперії з Річчю Посполитою (Карловицький 1699 р.) та з Російською державою (Константинопольський 1700 р.). Реально не платилися останніми принаймні з кінця 1670-х років.

погоджувалася надати Карлу XII військову допомогу⁴². У переговорах Швеції з Кримом у Бахчисараї у квітні 1709 р. брав участь посланець від уряду Івана Мазепи⁴³. Укладенню такого союзу та прибуттю татарської допомоги у червні 1709 року завадила Полтавська битва⁴⁴.

Кримське ханство, хоча й не допомогло антиросійському союзу військовою силою, відіграло у його формуванні важливу роль як чинник впливу на позицію Запорозької Січі, зокрема, схилиючи останню до підтримки «нового курсу» гетьмана Івана Мазепи⁴⁵.

Перехід Карла XII та уряду І. Мазепи на територію Османської імперії після поразки у Полтавській битві суттєво спростило подальші відносини союзників з ханським урядом. Відомо, що в липні 1709 року до Карла XII прибув ханський посланець. Тоді ж до Бахчисараю були відправлені шведський та український посланці⁴⁶. У серпні 1709 року хан Девлет відмовився від переговорів про підтвердження миру з Москвою⁴⁷.

* * *

Новий гетьман Пилип Орлик, обраний в еміграції, 1710 року активно вів переговори про військовий антиросійський союз як з Кримським ханством загалом, так і з Кубанською ордою та донськими емігрантами отамана Некрасова, а також з представниками повсталих башкир⁴⁸. Наприкінці жовтня 1710 р. відбулася його особиста зустріч з ханом Девлетом II, а наприкінці листопада чи на початку грудня до Бахчисараю виїхала делегація від українського еміграційного уряду⁴⁹. На жаль, ми не маємо згадок про конкретний зміст цих переговорів до кінця 1710 р. Однак, на нашу думку, інструкція, підготовлена Пилипом Орликом для української делегації десь у грудні 1710 р., мала увібрати й зміст попередніх перемов. Повна назва цього документу – «Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою»⁵⁰. Документ складається з 23 пунктів. Він не має дати, але наприкінці його зазначено, що у грудні 1710 р. його зміст було доведено до Карла XII.

Цікавий другий пункт, що передбачає «анулювання й подальше підтвердження статей, укладених із Богданом Хмельницьким». На нашу думку, він вказує на те, що Пилип Орлик насправді не знав змісту цього договору, а тому хотів дистанціюватися від невідомих йому норм і водночас спертися на авторитет традиції.

За змістом у документі можна виділити політичний, економічний та військовий блоки, серед яких перший виразно домінує.

Український суб'єкт майбутнього договору в документі визначається як нація (згідно з тогочасними поняттями це – соціальне поняття – знать)⁵¹ та держава – «Малоросійський народ і Військо Запорізьке» (п. 1 та ін.). Як синонім назви держави виступає також слово «Україна» (п. 4 та ін.). Окрім того, в межах Війська Запорозького виділено «Низове Військо Запорізьке», яке виступає у документі як суб'єкт, що володіє певними територіями за правом посідання (п. 14).

Загалом, окрім безумовного, хоча й не конкретизованого, опертя при формуванні державної території Війська Запорозького на вже існуючі міжнародні договори, документ визнає джерелом походження держави та її території етнічне самовизначення. При цьому документ фактично оперує концепцією «козацької» нації, ідентифікуючи феномен козацького військово-територіального устрою за етнічністю. Тому «Головні пункти...», відходячи від характерної для української думки XVI–XVII ст. панруської (українсько-білоруської) концепції української нації, означають останню як населення Наддніпрянщини, слобідське (п. 10, 11) та донське козацтво – «нащадків того самого народу» (п. 20).

Крим мав визнати протекторат над Військом Запорозьким шведського короля (п. 1)⁵². У п. 12 недвозначно говориться про те, що Військо Запорозьке мало стати незалежним від Речі Посполитої. Самі ж відносини першого з Бахчисараєм характеризувалися як «братерство, постійна дружба та військовий союз» (п. 1). Хоча договір мав бути двостороннім, текст «Головних пунктів...» недвозначно проголошує, що зобов'язання ханського уряду мають поширюватися також на Османську імперію (п. 4 та ін.). Разом із Шведським королівством Крим мав укласти договір з Російською державою (після закінчення війни), що гарантував би відмову царського уряду від претензій на територію Війська Запорозького (п. 19), отже, мав стати гарантом української державності. Передбачалося погодження зовнішньої політики сторін. Зокрема, Крим мав взяти на себе зобов'язання не закінчувати війну проти Росії, доки не буде досягнуто зазначеної мети війни. Так само зміст майбутнього договору з Москвою мав погоджуватися з Військом Запорозьким (п. 6).

Військо Запорозьке мало обіймати територію по обидва боки Дніпра (вірогідно, у кордонах, визначених Зборівським договором 1649 р.). Окрім того, до нього мали, по можливості, увійти території Слобідської України (п. 11) та Війська Донського (п. 20). Передбачалася тристороння гарантія Кримського ханства, Шведського королівства та Османської імперії щодо недоторканості кордонів Війська Запорозького як щодо Російської держави, так і Речі Посполитої (п. 12, 19). Окрім того, зазначалася непорушність кордонів Війська Запорозького щодо самого ханства та Османської імперії (п. 13). Отже, загалом визнавалася чинність положень Константинопольського договору 1700 р. та територіального розмежування 1700-х років на «українському» відрізку. Зокрема до української сторони мав належати Дніпро, включно з Дніпробузьким лиманом, «притоками та прилеглими поселеннями» (п. 14). Власне, вся так широко окреслена територія Дніпровського басейну нижче ріки Самари мала, згідно з цим пунктом, на основі права посідання належати до Запорізької Січі.

Договір мав забезпечити невтручання Бахчисарая у внутрішні справи Війська Запорозького. Зокрема, вказувалося на зовнішню та внутрішню суверенність гетьманської влади, що не мала обмежуватися з боку ханського уряду (п. 21). Документ застерігав у п. 23 ханський уряд від спроб впливати на обрання гетьмана. Пункт 4 передбачав заборону для Криму будувати або посідати фортеці на території Війська Запорозького. Також вказувалося, що Крим не

може претендувати на здійснення тут будь-якої влади або змінювати законодавство чи юридичну практику Війська Запорозького (п. 4, 5). Згідно з п. 15 хан не мав права здійснювати судівництво щодо козаків, які мали перебувати під виключною юрисдикцією військових судів Війська Запорозького (вірогідно, малися на увазі злочини, вчинені проти ханських підданих або на території Криму).

Водночас, ідеї невтручання Криму у внутрішні справи Війська Запорозького суперечив п. 7 документа, що передбачав участь Бахчисарая в охороні гетьманської влади на випадок ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Війську Запорозькому. Також п. 17 передбачав надання гетьману в особисте розпорядження до закінчення війни проти Росії певної кількості татарського війська, що можна розглядати насамперед як засіб посилення гетьманської влади всередині Війська Запорозького за рахунок використання іноземного воєнного чинника. Цій же меті, на нашу думку, відповідало й положення п. 22 про видачу гетьману «зрадників, порушників внутрішнього спокою, учасників замахів на життя Гетьмана, які втікатимуть до Криму».

Окрему увагу в документі приділено економічним питанням. Зокрема, купці з Війська Запорозького мали бути прирівняні до їхніх татарських і турецьких колег за розміром сплачуваного товарного мита при торгівлі у Криму (п. 18).

Документ передбачав воєнний союз держав проти будь-якого ворога (п. 3). Проголошувалася війна союзників проти Російської держави з метою звільнення території Війська Запорозького (п. 6, 11). Сторони мали погоджувати між собою плани воєнних операцій проти Росії (п. 16). На час їх проведення Крим мав гарантувати захист життя та майна мешканців Війська Запорозького від своїх військ (п. 8). Так само застерігалася недоторканність церковних споруд (п. 9).

Отже, головними правовими та політичними положеннями документа були:

- 1) визнання Бахчисараєм Війська Запорозького державою, утвореною відповідно до принципів національного і територіального самовизначення;
- 2) надання цій державі гарантій цілісності та суверенності;
- 3) посилення гетьманської влади за рахунок контролюваного зовнішнього втручання;
- 4) непряме визнання особливого, автономного статусу Запорозької Січі як військово-територіальної організації;
- 5) надання пільг українським купцям;
- 6) регламентація тактичних та стратегічних питань військового співробітництва Війська Запорозького з Бахчисараєм.

Унікальність «Головних пунктів...» полягає в тому, що це єдиний збережений документ такого характеру в історії відносин Війська Запорозького з Кримським ханством. На думку О. Субтельного, в основу цього документа покладено договір Богдана Хмельницького з ханом Ісламом 1648 р.⁵³. Мусимо визнати, що аргументи цього автора не дають підстав уважати, що останній

документ, якщо він і мав письмовий вигляд, був збережений і використаний Пилипом Орликом при складанні «Головних пунктів...».

Єдиним джерелом документа, про яке можна з певністю говорити, були «Пакти і конституції...» 1710 р. Зокрема «Головні пункти...» досить повно, а подекуди майже дослівно викладають пункти 2–5 Конституції 1710 р. На нашу думку, їх зміст був виконанням обов'язку, покладеного на П. Орлика при укладенні Конституції 1710 року у п. 2 останнього документа. Єдиним важливим, хоч і непрямим, відхиленням від ідей, закладених у «Пактах і конституціях», тут стало намагання гетьмана посилити свою владу за рахунок планованого внесення до майбутнього договору Кримського ханства з Військом Запорозьким положень, які унеможливили втручання Бахчисарая у політичні процеси в українській державі.

Можливим джерелом «Головних пунктів...» міг бути й договір, укладений 1710 р. між Кримським ханством та Шведським королівством⁵⁴. Пізніша не дуже певна згадка вказує на те, що він обумовлював утворення незалежної української держави та закріплював за нею території в пониззі Дніпра, здобуті Російською державою згідно з Константинопольським договором 1700 р.⁵⁵

У світлі матеріалів допиту Григорія Герцька видається можливим також, що це був не єдиний текст інструкції, а лише той її варіант, що відповідав характеру відносин українського еміграційного уряду з королем Швеції*. Але у розп'ядженні дослідника є тільки згаданий текст.

Договір між українським еміграційним урядом та Кримським ханством підписано 23 січня 1711 р. Його повна назва – «Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом та народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу»⁵⁶. За аналогією з іншими міжнародними договорами, що отримали у пізніших дослідженнях назву згідно з місцем їх укладення, цей документ можна назвати Кайрським договором 1711 року (брід Кайр на р. Дніпро). Договір складено у формі привілею-резолуції Криму Війську Запорозькому. Він охоплює, хоча й у менш чіткій формі, частину вимог, висловлених у «Головних пунктах...». Водночас він не містить норм, не запропонованих українською інструкцією. Тому доцільно зупинитися лише на положеннях «Головних вимог...», що не увійшли до тексту договору:

- Кримське ханство не брало на себе гарантійних зобов'язань щодо українських державності й територіальної цілісності.
- Ханство не визнало протекторат Шведського королівства над Військом Запорозьким.
- Зобов'язання Криму не поширювалися на Османську імперію.

* На допиті Г. Герцьк згадував про кілька різних за змістом інструкцій П. Орлика українській делегації щодо переговорів з Портою, що мало дати змогу, не ускладнюючи відносин з Карлом XII, проводити власну зовнішньополітичну лінію у відносинах із Стамбулом. Див.: Допрос Григорія Герцька... – С. 601.

- Обійдене питання про звільнення Війська Запорозького з-під влади Російської держави як мету війни союзників проти останньої.

- Не було зафіксоване входження Слобожанщини та Війська Донського до Війська Запорозького.

- Крим не відмовився у договорі від посідання фортець на нижньому Дніпрі та не визнав ці землі володінням Запорозької Січі. Натомість це положення вміщено у формі дозволу мешканцям Війська Запорозького займатися промислами у традиційних місцях.

- Не зазначена в тексті відмова ханського уряду від юрисдикції над мешканцями Війська Запорозького.

- Не включені до договору статті, що могли забезпечити посилення гетьманської влади.

Отже, кримські послы не включили до договору майже нічого з політичного блоку українських вимог. Уся політична частина документа була обмежена до досить невиразного визнання права мешканців Війська Запорозького на самовизначення* та невтручання у внутрішні справи останнього. При цьому договір обходив питання державної приналежності території Війська Запорозького і міг розглядатися як угода з козацтвом як військовою організацією. Власне, він майже ні до чого не зобов'язував Бахчисарай з політичної точки зору. Натомість у документі досить повно відображено військовий та економічний блоки українських вимог.

Цікаво, що українська сторона пропонувала відновити договір Б. Хмельницького з ханом Ісламом, але кримські послы відклали це на невизначений час («Якщо виникне потреба, хай знову набуде чинності договір з Хмельницьким»⁵⁷). Оформлення договору у вигляді шертної (присяжної) грамоти послів (беїв та мурз – навіть без участі калги чи нуреддіна) на посольському з'їзді та відсутність даних про письмові шерті П. Орлика та Девлета II, разом з положенням щодо відкладення відновлення договору 1648 року дають підстави стверджувати, що ханський уряд свідомо пішов на укладення тимчасової, насамперед військової угоди, відмовившись від будь-яких політичних зобов'язань.

Причини такого рішення достеменно невідомі. Вірогідно, ханський уряд, зважаючи на до кінця не визначену та хитку позицію Стамбула, не зміг взяти на себе обов'язки, що мали поставити Бахчисарай в опозицію до Порти і водночас не могли бути виконані без допомоги останньої.

Окрім того, можливо, що принципова позиція українського еміграційного уряду щодо визнання протекторату Швеції не викликала у Бахчисарай великого ентузіазму. Адже війна проти Росії обіцяла бути тяжкою, а мета, визначена урядом П. Орлика, у випадку перемоги могла призвести до утвердження могутнього союзу християнських держав, потенційно спрямованого проти Стамбула та Бахчисарая.

* «Коротше, хай воно [Військо Запорозьке] буде вільним краєм, а вони [козаки] вільним народом» (Субтельний О. Мазепинці... – С. 189).

З відомих нині документів «Головні пункти...» є, безперечно, найбільш досконалою програмою розвитку нормативної бази відносин Війська Запорозького з Кримським ханством, в якій, водночас, найбільш послідовно відображена ідея української державності. З формальної точки зору вона нагадувала «зборівський» трикутник: Військо Запорозьке (автономне утворення у межах Речі Посполитої) – Річ Посполита (суверен українських земель) – Кримське ханство (гарант автономного статусу Війська Запорозького в межах Речі Посполитої)⁵⁸. Проте відбулася не просто заміна у схемі – «Стокгольм замість Варшави», а й значно глибша ідейна еволюція. Вперше в українсько-кримських відносинах Військо Запорозьке виступало як суверен своєї території, хоча й під протекторатом Швеції. Також вперше була запропонована ідея багатосторонніх гарантій української державності й територіальної цілісності. Незважаючи на вже згаданий похідний характер «Головних пунктів...» від «Пактів і конституцій...» 1710 р., остання ідея була висловлена вперше українським еміграційним урядом саме в цьому документі. Багатосторонні гарантії, об'єктивно створюючи систему противаг та рівноваги, на нашу думку, найбільш повно відповідали ідеї незалежності української держави. Отже, «Головні пункти...» були новим кроком у формуванні зовнішньополітичної складової державницької ідеї української еміграції XVIII ст.

Проте договір 1711 р. не увібрав цих нових ідей і виявився звичайною воєнною угодою, подібною, наприклад, до Ставищенського договору 7 вересня 1661 року між Юрієм Хмельницьким та ханом Мегметом⁵⁹.

Українська політична еміграція першої половини XVIII ст. пропагувала протягом наступних десятиліть договір як один з найбільш красномовних доказів української державності. З нашого погляду, він таким об'єктивно не був і не міг в той час так розглядатися політичними чинниками. Тому питання про таке розуміння змісту документа лежить насамперед у царині правової ідеології, а не міжнародного права. Зокрема, Пилип Орлик проголошував, що Кайрський договір визнав незалежність української держави⁶⁰.

Ще більш неадекватним було тлумачення договору Григорієм Орликом, сином еміграційного гетьмана та майбутнім фельдмаршалом Французького королівства. Зокрема, у бесіді з ханом Капланом I 1732 року він висунув твердження про те, що Кайрський договір 1711 р. визнав протекторат Шведського королівства над Військом Запорозьким⁶¹. До речі, саме Григорій Орлик залишився заручником – гарантом виконання Кайрського договору 1711 року в Бахчисараї⁶².

Одразу після укладення Кайрського договору було розпочато похід на Правобережну Україну, організований Кримом, українським еміграційним урядом та польськими прихильниками короля Станіслава. Під час походу загострилися суперечності між програмою «станіславівців», що виступали за відновлення єдності Речі Посполитої (принаймні в «Андрусівських» кордонах 1667 року), та «мазепинців», що виступали фактично за соборність Війська Запорозького (у межах, визначених Зборівським договором 1649 р.), незалежного від Речі Посполитої та Російської держави.

Представник Криму калга Мехмет зайняв у цьому питанні більш-менш односторонню позицію. Він своїм маніфестом до українського населення 28 січня 1711 року проголосив, що «Військо Запорозьке і Панство Малоруське вільні від віків і нікому не підлегли»⁶³. Проте, зрозуміло, така заява насправді ні до чого не зобов'язувала Бахчисарай. Водночас похід показав насамперед слабкість козацьких збройних сил на Правобережжі, залежність їхніх визвольних змагань від іноземної допомоги; а також ненадійність та застарілість сезонних методів ведення війни Кримом. Безперечно, невтішні наслідки походу дисонували із звичними заявами українських емігрантів про великий військовий потенціал та рішучу антиросійську налаштованість українського козацтва. На нашу думку, саме невдалий похід міг призвести до погорсткішання позицій Бахчисарая та Стамбула щодо української державності.

Подальший розвиток відносин українського еміграційного уряду з Кримським ханством пов'язаний з привілеями Османської імперії Війську Запорозькому 1711 та 1712 років. Вони були результатом Прутського договору 12 липня 1711 р. Згідно з ним, зокрема із ст. 2, Російська держава обіцяла не втручатися у справи Речі Посполитої та козаків⁶⁴. Реально за відсутності додаткового комплексу угод ішлося лише про денонсацію Константинопольського договору 1700 року та положення Бахчисарайського договору 1681 р. щодо приналежності Запорозької Січі. Отже, постало питання про те, кому відійдуть Правобережна Україна та Запорожжя. Для вирішення питання на користь Війська Запорозького до Стамбула виїхала делегація українського еміграційного уряду.

Позиції української делегації мав визначати документ «Настанови для ... надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма...» від 3 листопада 1711 року⁶⁵. Пункт № 9 цієї інструкції безпосередньо стосувався українсько-кримських відносин. Зокрема, вимагалось підтвердження Портою положень Кайрського договору Кримського ханства з Військом Запорозьким (представленим українським еміграційним урядом). Від Порти також вимагалось видати спеціальний документ – привілей, що гарантував би невтручання Криму у внутрішні справи Війська Запорозького, зокрема, заборонив би ханському уряду встановлювати тут свою владу. Так само ханський уряд не мав претендувати на збирання будь-яких податків чи данини у Війську Запорозькому.

Вимагалася передача Війську Запорозькому всіх фортець, що будуть відібрані у Російської держави. Безперечно, це насамперед стосувалося фортець на Нижньому Дніпрі. Отже, ці території, що належали Криму до Константинопольського договору 1700 р., мали перейти до Війська Запорозького. Водночас, п. 9 відійшов від вимоги «Головних пунктів...» про визнання усєї нижньої течії Дніпра з притоками, включно з Дніпробузьким лиманом, власністю Запорозької Січі. Натомість вимагалось лише вільне промислове використання цих угідь запорожцями. Вірогідно, такі вимоги були по-

передньо узгоджені з Бахчисараєм, адже цей самий пункт передбачав, що для їхнього задоволення слід скористатися посередництвом ханського уряду⁶⁶.

Отже, на нашу думку, головним змістом «Настанов...» щодо українсько-кримських відносин було гарантування Портою Кайрського договору 1711 року, що само по собі мало стати новим кроком до реалізації ідеї про багатосторонні гарантії незалежності й територіальної цілісності Війська Запорозького.

Перший привілей Війську Запорозькому («Грамота Великого Пана Султана Агмеда, що забезпечує гетьманові Орликові володіння всією Україною»), датований між 25 та 28 грудня 1711 р.⁶⁷, містить пряму вказівку, що його укладенню сприяв хан Девлет II. Це дає змогу з великою мірою вірогідності говорити про узгодженість програм побудови української держави між українським еміграційним та ханським урядами. Хоч він не приділяє окремої уваги українсько-кримським відносинам і не згадує Кайрського договору, проте, фактично, є затвердженням останнього з поширенням зобов'язань за ним на Османську імперію.

Другий султанський привілей від 16 березня 1712 р.⁶⁸ написаний фактично не лише від імені падишаха, а й від імені хана Девлета. Це, разом з посиланням на відновлення чинності договору П. Дорошенка з Портою, фактично відновлює стан подвійного васалітету Правобережного Війська Запорозького – щодо Османської імперії та Кримського ханства, як це було від середини 1680-х років до Константинопольського договору 1700 р.

Саме так інтерпретував документ член делегації українського еміграційного уряду на переговорах у Стамбулі Григорій Герцик на своєму допиті: «Порта определила ему Орлику быть под протекциею и под правлением хана крымскаго, и для уверения-б он Орлик дал к нему хану сына своего в аманаты...»⁶⁹. Водночас він зазначає, що такий текст привілею не відповідав сподіванням еміграційного гетьмана, тому члени делегації ховали документ від Герцика як від людини, наближеної до Пилипа Орлика. Повідомляти про зміст документа Орлика довелося уповноваженому від стамбульського уряду. Відомо, що член української делегації кошовий отаман Кость Гордієнко та хан Девлет II залишили переговори ще до видання цього привілею⁷⁰.

Такий привілей ставив Правобережне Військо Запорозьке та Запорозьку Січ під контроль Бахчисарая. Відповідно, це не могло бути прихильно зустрінуте ані гетьманом Пилипом Орликом, ані Карлом XII, ані Станіславом Лещинським. Як зазначав Григорій Герцик, «Орлик выразумев от Порты такое определение, учинить того не похотел, однако-ж деньги и провиант он Орлик [від Порты для походу на Правобережну Україну] получил»⁷¹.

Цей конфлікт між українським еміграційним урядом та шведським королем, з одного боку, і ханським урядом – з іншого, швидко розгортався. Пилип Орлик продовжував висувати ідею багатосторонніх гарантій української державності, зокрема, у «Маніфесті до європейських урядів» від 4 квітня 1712 р. Відомо, що Карл XII категорично не сприйняв ідеї кримського протекторату над Військом Запорозьким.

Одразу після видання султанського привілею Війську Запорозькому від 16 березня 1712 р. Девлет почав спонукати українську еміграцію до походу для опанування Правобережної України. Пилип Орлик відмовлявся брати участь у поході – як особисто, так і дати наказ козацькому війську. Можливо, окрім неприйняття ідеї кримського протекторату над Військом Запорозьким, його позиція зумовлювалася ще низкою чинників: сумним досвідом походу на Правобережжя 1711 р., коли виявилися низькі бойові якості татарського війська; неможливістю проведення останнім тривалих воєнних кампаній; низьким рівнем його дисципліни та схильністю до насильства; взяттям у рабство тисяч людей, відчутною шкодою економіці регіону; неминучим падінням популярності союзу з Кримом серед населення.

Водночас опанування Правобережжя неминуче поставило б уряд Пилипа Орлика у конфлікт з Річчю Посполитою, власне, з обома її королями – шведської та російської орієнтації. Отже, справа про утворення української держави на Правобережжі за таких умов могла обернутися лише воєнною поразкою і компрометацією уряду Пилипа Орлика.

Під тиском хана Девлета українська еміграція розкололася. Уже в березні 1712 р. Костянтин Гордієнко проголосив себе кошовим гетьманом⁷², що, безумовно, означало поглиблення сепаратизму Запорозької Січі щодо Війська Запорозького (відомо, що К. Гордієнко вже проголошував себе кошовим гетьманом до приєднання до шведсько-українського союзу в березні 1709 р.⁷³). Запорожці вирушили на Правобережжя. Також ханським урядом поза волею гетьмана Пилипа Орлика здійснювався тиск на городове козацтво на еміграції – в особі прилуцького полковника Дмитра Горленка – щодо виступу на Правобережжя⁷⁴. Вірогідно, у травні 1712 р. було досягнуто певного компромісу: принаймні, у маніфесті до мешканців Правобережного Війська Запорозького від 15 травня 1712 р. Девлет II проголошував П. Орлика гетьманом. Проте вже через місяць питання про вихід Пилипа Орлика на Правобережжя постало знову⁷⁵.

Зрештою, еміграційний гетьман був змушений відкрито визначитися під час т. зв. «калабалика» – спроби Порти примусити Карла XII покинути територію країни. П. Орлик заявив ханському посланнику, що не визнає турецько-татарської протекції, а лише шведську, що викликало вкрай негативну реакцію Бахчисарая⁷⁶. Пізніше еміграційний гетьман звинувачував Карла XII у тому, що був змушений відмовитися від протекторату Криму й Порти, позбавивши себе шансів створити українську державу⁷⁷.

Після цієї події відділи запорозького та городового козацтва на вимогу Девлета II все ж таки вирушили на Правобережжя. Проте невдовзі хана було усунуто, а надісланий замість нього хан Каплан I повів політику, орієнтовану на Річ Посполиту.

Згодом представники української політичної еміграції твердили, що Запорозька Січ до 1714 р. знаходилася під шведським протекторатом, але, повертаючися до Швеції, Карл XII передав її тимчасово під турецько-татарську опіку⁷⁸. Нам не відомо жодного документа, що міг би це підтвердити.

Насправді, Порта і Крим здобули суверенні права на територію Запорозької Січі міжнародно-правовим чином внаслідок серії договорів з Російською державою та Річчю Посполитою 1711–1714 років.

Характерно, що після 1714 р. Кримське ханство уникало офіційних контактів з Пилипом Орликом. Ми підтримуємо думку Б. Крупницького про те, що еміграційний гетьман міг розглядатися Бахчисараєм як потенційний конкурент у впливі на Запорозьку Січ, що перебувала під протекцією Криму⁷⁹. Як засвідчують матеріали допиту Григорія Герцика, П. Орлик у цей час свідомо підробляв документи, імітуючи визнання себе гетьманом з боку Запорозької Січі. Натомість матеріали взаємовідносин Коша з ханським урядом після 1714 року дають змогу виключити будь-який вплив еміграційного гетьмана чи Карла XII, що претендував на протекцію над Січчю, на справи останньої, що перебувала у васальних відносинах щодо Криму.

Лише у 1730-х роках, коли запорожці перейшли під російську владу, ханський уряд відновив політичні контакти з Пилипом Орликом. Відомо, що йому було надано можливість та певні фінансові засоби для набору козацького війська⁸⁰. Також відомо, що Григорій Орлик у 1730-х роках пропонував ханському уряду вважати Кайрський договір таким, що не втратив чинності⁸¹. Проте про правові аспекти взаємин гетьмана П. Орлика з Бахчисараєм у цей час поки що нічого не відомо.

Отже, починаючи з 30-х років XVIII ст., політичні відносини Війська Запорозького з Кримським ханством припинилися назавжди. Пізніше у відносини такого характеру з українських політичних суб'єктів входила, але не систематично, лише Запорозька Січ.

На нашу думку, відносини українського еміграційного уряду Пилипа Орлика виступили не лише хронологічним, а й логічним завершенням політичних контактів Війська Запорозького з Бахчисараєм. Ідея досягнення юридичної рівності у таких відносинах була найповніше втілена саме у політичних проєктах П. Орлика через концепцію багатосторонніх гарантій. Окрім того, проєкти еміграційного уряду розглянули і запропонували рішення найбільш широкого кола питань за всю історію українсько-кримських відносин.

Водночас об'єктивно несприятливі обставини воєнно-тактичного, зовнішньополітичного характеру, небажання Бахчисарая підтримати створення української незалежної держави, взаємна недовіра сторін тощо не дали змоги реалізуватися програмі «Пактів і конституцій...» 1710 р. щодо всебічного розвитку українсько-кримських відносин. Першою їх моделлю – на початку 1711 р. – став воєнний союз, зумовлений положеннями Кайрського договору. Другою моделлю, хоча виразно й не окресленою, став протекторат-васалітет, встановлений привілеєм султана від 16 березня 1712 р. Цей тип відносин не був новим, він пророблявся у договірних актах Кримського ханства та Російської держави 1668–1669 років, договорі з Кримом Петра Іваненка 1692 року тощо. Він, певною мірою, був реалізований щодо Запорозької Січі до 1730-х років. Отже, це єдиний випадок тривалої реалізації такого типу відносин.

- ¹ Див., наприклад: Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с.
- ² Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – 180 с.
- ³ Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. – К., 1995 (передрук з видання 1912 року).
- ⁴ Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – 70 с.
- ⁵ Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. III. – С. 78, 83.
- ⁶ Лист І. Мазепи до візира Кримського ханства (без дати) // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – К., 1996. – С. 102–103.
- ⁷ Костомаров Н. Мазепа / Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинці. – М., 1995. – С. 513.
- ⁸ Биховець І. Діаріуш // Хроніка-2000. – 2000. – № 34. – С. 95–104.
- ⁹ Лист к гетману Мазепе Дмитрия Максимовича о границе с Турцией... (24. 10. 1705 р.) // Источники Малороссийкой истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским, и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. II. – С. 51–52.
- ¹⁰ Доношение Кочубея государю по статьям // Там само. – С. 104; Биховець І. Діаріуш... – С. 104.
- ¹¹ Костомаров Н. Мазепа... – С. 504; Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 8. 06. 1694 // З епістолярної спадщини... – С. 114–115; Лист І. Мазепи до Петра І (вересень 1706 р.) // Там само. – С. 148.
- ¹² Див., наприклад: С. Павленко. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
- ¹³ Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 86–87. Статтю вперше опубліковано у книзі: Крамар Є. Дослідження з історії України. – Торонто, Балтимор, 1984.
- ¹⁴ Див. наприклад: А. Kaminski. Republic vs. Autocracy. Poland–Lithuania and Russia, 1686 – 1697. – Cambridge, 1993. – P. 201–228.
- ¹⁵ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (26. 05. 1693 р.) // З епістолярної спадщини... – С. 98.
- ¹⁶ Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів, 1940. – Т. 1. – С. 59–72.
- ¹⁷ Лист І. Мазепи до візира Кримського ханства (без дати) // З епістолярної спадщини... – С. 104–107.
- ¹⁸ Лист І. Мазепи до О. В. Голіцина (3. 10. 1688 р.) // Там само. – С. 49; Н. Костомаров. Мазепа... – С. 475.
- ¹⁹ Кресін О. Політико-правові аспекти відносин Запорозької Січі з Кримським ханством у 1687 – 1708 рр. // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 7. – Ч. 2. – Харків, 1999. – С. 96–106.
- ²⁰ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 31. 12. 1688 р. // З епістолярної спадщини... – С. 61–62.
- ²¹ Пор. Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань...
- ²² Кресін О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 роках // Держава і право. – 2000. – Вип. 6. – С. 74.

- ²³ Лист к государю от гетмана Мазепы (18. 10. 1705 р.) // Источники Малороссийской истории... – Ч. II. – С. 48–49.
- ²⁴ Лист І. Мазепи до Ф. О. Головіна (1706 р.) // З епістолярної спадщини... – С. 142.
- ²⁵ Оглоблин О. Борьба старшинских угруповань... – С. 68.
- ²⁶ Див., наприклад: Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 239–240.
- ²⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 66, 91.
- ²⁸ Там само. – С. 55.
- ²⁹ Про неї див.: Кресін О. П. Орлик, Г. Грабянка і народження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1996. – С. 490–499.
- ³⁰ С. Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. II. – С. 389.
- ³¹ Там само. – С. 193.
- ³² Там само. – Т. I. – С. 131, 161.
- ³³ Возгрин В. Указ. соч. – С. 238–242.
- ³⁴ Там само. – С. 244.
- ³⁵ Станіславський В. Запорожжя та Крим у підготовці спільного виступу проти Російської держави (листопад 1708 – червень 1709 рр.) // Середньовічна Україна. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 230.
- ³⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – М., 1962. – С. 356.
- ³⁷ Там само. – С. 165.
- ³⁸ Кресін О. Політико-правові аспекти відносин Запорозької Січі з Кримським ханством у 1687 – 1708 рр... – С. 101.
- ³⁹ Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7–8. – С. 126.
- ⁴⁰ Соловьев С. История России с древнейших времен... – Кн. VIII. – С. 259.
- ⁴¹ Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої полов. XVII – поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т. III. – К., 1930. – С. 42–43.
- ⁴² Возгрин В. Указ. соч. – С. 241–242; Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708– 709). – К., 1999. – С. 82.
- ⁴³ Крман Д. Назв. праця. – С. 72.
- ⁴⁴ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию / Тарле Е. Избранные произведения. – Т. III. – Р.-н.Д., 1994. – С. 419.
- ⁴⁵ Станіславський В. Запорожжя та Крим... – С. 228, 233.
- ⁴⁶ Борщак І. Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана / Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. – Л., 1991. – С. 100; Лагус Ф. Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 322, 324.
- ⁴⁷ Возгрин В. Указ. соч. – С. 242.
- ⁴⁸ Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 441; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 70; Допрос Григорія Герцька об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – 1883. – № 4. – С. 601.
- ⁴⁹ Субтельний О. Назв. праця. – С. 70.
- ⁵⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава

Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847. – Кн. I. – С. 44–47. Переклад на сучасну українську мову: Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою // Субтельний О. Назв. праця. – С. 184 – 188 (Текст цитується за цим перекладом).

⁵¹ Див. наприклад: Крупницький Б. «Нація» в козацькій Україні XVIII віку // Україна (Париж). – 1952. – № 8. – С. 605–608.

⁵² Головні пункти для переговорів... – С. 184.

⁵³ Субтельний О. Назв. праця. – С. 223.

⁵⁴ Соловьев С. История России... – Кн. VIII. – С. 242; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 757, 763.

⁵⁵ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 763.

⁵⁶ Переписка... – С. 47–50; український переклад: Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом та народом Малоросії... (23. 01. 1711 р.) // Субтельний О. Назв. праця. – С. 188–190.

⁵⁷ Там само. – С. 190.

⁵⁸ Кресін О. Політичний і правовий вимір відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у 1648–1708 рр. // Держава і право. Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 122.

⁵⁹ Про неї див., наприклад: Там само. – С. 111.

⁶⁰ *Soria literarum ad excell Scoropadscium, ab Orlik* (20. 12. 1711) // Переписка... – С. 56; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 758; Борщак І. «Orlikiana» (Опись невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна. – 1923. – Зб. VII–VIII. – С. 341.

⁶¹ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 115.

⁶² Борщак І. Григор Орлик. Великий мазепинець, генерал–поручник Людовика XV / Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Львів, 1991. – С. 114.

⁶³ *Literae universales a Parte Tartarogum* (маніфест до українського населення калги Мехмеда від 28 січня 1711 р.) // Переписка... – С. 36.

⁶⁴ Мельник Л.Г. Українсько–турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Укр. історич. журн. – 1997. – № 6. – С. 25; Договір, заключений при реке Пруте, 12 июля 1711 г. // Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Сост. Юзефович Т. – СПб., 1889. – С. 13.

⁶⁵ Опубліковано у: Переписка... – С. 61–66. Переклад на укр. мову: Настанови для... надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської... (3. 11. 1711 р.) // Субтельний О. Назв. праця. – С. 190–195.

⁶⁶ Субтельний О. Цит. праця. – С. 193–195.

⁶⁷ [Привілей Оттоманської Порти Війську Запорозькому, між 25 та 28. 12. 1711 р.] // Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 1 (4). – К., 1992. – С. 309–310.

⁶⁸ [Привілей Оттоманської Порти Війську Запорозькому від 16. 03. 1712 р.] // Прицак О. Назв. праця. – С. 307–308.

⁶⁹ Допрос Григория Герцыка... – С. 602.

⁷⁰ Субтельний О. Назв. праця. – С. 91.

⁷¹ Допрос Григория Герцыка... – С. 602.

⁷² Переклад листа від кримського хана Девлет-Герая до Карла XII (28. 03. 1712 р.) // Кордт В. Назв. праця. – С. 53; Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. – 1996. – Вип. 1. – С. 81.

⁷³ Тарле Е. Указ. соч. – С. 379.

⁷⁴ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 773; Субтельний О. Цит. праця. – С. 95.

⁷⁵ Ульяновський В. Назв. праця. – С. 453.

⁷⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – К., 1991. – С. 37.

⁷⁷ Ульяновський В. Назв. праця. – С. 460.

⁷⁸ Лист Орлика к кошовому Милашевичу и запорожцам (8. 12. 1719 р.) // Источники... – Ч. II. – С. 290 – 291; Борщак І. Григор Орлик... – С. 193 – 194.

⁷⁹ Крупницький Б. В гостях у гетьмана П. Орлика в Салониках (За Діярієм 1722 – 1724 рр.) // Вісник. – № 99 (1957). – С. 7.

⁸⁰ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція... – С. 124.

⁸¹ Там само. – С. 115.